

Чир-чайаанның табыстарына көögіп пүткен сöстер

Чир-чайаанның табыстарына көögіп пүткен сöстер пір дее көнілерні, сағыстарны көзітпинчелер, ниме идерге хығырбинчалар, олар олаңай истілчеткен тапсағларны, хысхырығларны, аң-хустар сығарчатхан табыстарны читірчелер¹.

Чир-чайаанның табыстарына көögіп пүткен сöстер:

- 1) кинетін кіздің сыхчатхан, кізінің көнін таныхтапчатхан сöстер (хатхы, күлкі, ылғааны, сыхтааны, сығырғаны паза ан.п.);
- 2) аңнар паза маллар табыстарына көögери;
- 3) хустар табыстарына көögери;
- 4) хурт-хоостар сыйлаанына көögери;
- 5) сууласха, күүлеске, сыңырасха, ығырасха, тоғынчатхан машина табыстарына, чир-чайаанның табыстарына (үннеріне) (чил, наңмыр, чалын, ан.п.) көögери.

1) Кинетін кіздің сыхчатхан, кізінің көнін таныхтапчатхан сöстер (хатхы, күлкі, ылғааны, сыхтааны, сығырғаны паза ан.п.)

-xa-xa/-xi-xi, ox-ho-ho — тың хатхырчатханға, эресчеткенге көökчеткені: «**Xa-xa!**» - иреннернің тадырада хатхызы чиде салған (*НД, ІА*); *Анчада Оралдай пазох кідіреде хатхыр сыххан: «Xa-xa!» (ИК)*;

-сыых-саах — сыйхтаанға, сығырғанға көökчеткені: *Олғаннар сыйых-саах түс сыхханнар;*

-ыы — ылғапчатханын таныхтапча: **-Ы-ы...** *Че ол чоохтан полбинча, - сұт ізіп ала, алыхтанған пала (AX, A);*

-ыңаа-ыңаа — час пала ылғапчатханына көökчеткені;

-сыр-сар — олғанның ылғапчатханына, сыңзыпчатханына көökчеткені;

-ыың-даң — хыңзыпчатханына көökчеткені;

паай-паай — узутчатхан сарынның сöстері: *паай-паай парарға;*

1 Грамматика хакасского языка. - М., 1975. - С. 132.

-пыс-пыс/-мыс-мыс/-мыс-мас — сыылапчатханга кёökчеткені: *Хызыл иріннерін хыза тут салған, көні пурнынаң мыс-мас тынглаан (ТБ)*;

-мычыр(т)-мачыр(т)/-мырт-март — пірее ниме тайнапчатса, сыхчатхан табысха кёökчеткені: *Мыс-мас тынча, мычырт-мачырт тайнанча, - көре хорғыстығ (СЧ)*;

-порт-парт — пірее ниме пулбыранчатханга кёökчеткені;

-хырт-харт — сілегейні алай сұғны азырчатса, истілчеткен табыс: *Анда-да аның чілбірең харахтары хазыра тарта халча, сілегей тамаанзар чылбырап, хырт-харт түс сыхча;*

-хм/-гм — ікінчілесті, киртінминчеткенін таныхтапча: «*Гм!*» - *min* позы алынча чоохтаныбысхан;

-тыдыр-тадыр/-тылбыр-талбыр — тузазы чох чоохты таныхтапча;

-неп-неп — кізі ізіг нимеे тееп парза, сығарчатхан тапсағларны таныхтапча;

-бр-р — кізі соохха тоопчатса, сығарчатхан тапсағлар;

-ныш-наш/-ныш-нарт — пірее нименең хорых парған кізінің чүреенің тоғызына кёökчеткені.

2) Аңнар паза маллар табыстарына кёögіп пүткен сөстер

-аг-аг-аг, ав-ав-ав — адай ўрчеткеніне кёökчеткені;

-ыр-р — адай алай пүйр ыыранғанына кёökчеткені: *Пүйр, кинетін пазын көдіріп, пурнынаң чыстап ала тінче: «*Ыр-р-ыр-р!* Минің пурным кізі сизінче»* (фольк.);

-мүү, мүү — інек мүүрепчеткеніне кёökчеткені;

-маа/ма/бә-бә — хой марааныны кёökчеткені;

-мее/ме — хурағанахтар мараанына кёökчеткені;

-мәэ/мә — ёскенің мараанына кёökчеткені;

-чап-чуп — сосханың алай адайның чаплатчатханына кёökчеткені;

-сыых-саах — күскелернің сыйх-саах түсчеткеніне кёökчеткені;

-паг-паг/-по-бу, по-бу — паганың тапсаанына кёökчеткені;

-ишиши — чыланның сылаанына көйкеткені;

-үү-үү-үү — пүүрнің алай адайның улчатханына көйкеткені.

3) Хустар табыстарына көйгіп пүткен сөстер

-ке-ке-ре-ку! «*кукареку!*» - петухтың тапсаанына көйкеткені: *Петух хана ўстүне сығып алып, хысхыр сыххан:* «**Ке-ке-ре-ку! Ке-ке-ре-ку!**»;

-хат-хат-хат/-кут-кудах — таңахтың хатлаанына көйкеткені;

-хаах-хаах — хастарның алай ёртектернің хаахтапчатханнарына көйкеткені: **-Хаах-хаах!**» - *сүг ўсүнче іргек хас учук чөрібіскен;*

-хаах-хаах/-кар-кар — харганың хаахтапчатханына көйкеткені: **«Хаах!»** - *хысхырыбысхан ол туста уйадағы харга;*

-хоох-хоох — голубоктарның ўўкtesчеткеннеріне көйкеткені;

-пуцуп-паңыр — хусхаңтарның пыңырасчатханнарына көйкеткені;

-чығыр-чагыр — поратайларның чығырасчатханнарына көйкеткені;

-кеқ-қүй — көйктің тапсапчатханына көйкеткені;

-хорт-хорт — хартығаның табызына көйкеткені;

-таарт-таарт — таарттың тапсаанына көйкеткені;

-түр-түр — торлағанның тапсаанына көйкеткені;

-түрли-түрли — күркүнің тапсаанына көйкеткені;

-хыңыр-хаңыр — саасханың хачырапчатханына (алай сайрапчатханына) көйкеткені;

-сыых-саах — хусхаң палазының сыйхтаанына көйкеткені;

-у-гу-у/-ух-у-ух — ўтүнің табызына көйкеткені: *Харасхы поларынаңох, хайалығ тағзартын ўгү табызы pіr оңдайнаң:* «**-У-гу-у, ух-ух**» *истіл сыххан (ИК);*

4) Хурт-хоостар сылаанына көйгіп пүткен сөстер

-3-3-3/-ыыы-ыыы — сеектер, аарлар сылаанына көйкеткені: *Учук париза — 3-3-3 сыйлапча, чирге түссе — чир хасча (сиспек);*

-чыр-чар (сыр-сар) — тырлос (*саг.* чырлаас) чырлаанына көйкеткені:

Сарысха сыр-сар түсче.

Идер тоғыстар

1. Хығырыңар. Табыстарға көögіп пүткен сёстерні адаңар. Хайдаг пәлікке кірчеткеннерін таныхтаңар: *а) кізі сыгарчатхан; б) аңнар-хустар сыгарчатхан; в) хурт-хоостар сыгарчатхан; г) чир-чайаан сыгарчатхан.*

1. — Ох-хо-хо, — чоо хатхырча Конғыр сват. — Хайдаг министр? Килбес ол пеер. (И. Топ.) 2. Пүүр, кинетін пазын көдіріп, пурнынаң чыстап ала, тіпче: «Үр-ырр! Минің пурным кізі сизінче». (ХЧ) 3. — Эк! Позытпа, Миша абаай, суура толған, — сыйх-саах ла түсчеткен ол. (Г. Каз.) 4. — Хыс оғырылиры нимес пу сағаа, ха-ха-ха, — харах сүфланғанха хахаңнасчалар иреннер. (Г. Каз.) 5. Харасхы поларынаң, хайалығ тағзартын ўгү табызы пір ондайнаң «у-гу-у, ух-у-ух» истіл сыйхан. (И. Кост.) 6. Ағас аразынаң мылтых табыстары тыш-таш ла истілген. (ХЧ) 7. Чалыннығ ухтар ўстүбісче, арабысча сын-саң на түсчеткеннер. (И. Кост.) 8. Ўгү апсах, тізен, ўзігі чох ырлаан:

Харағым хызыл полбаан полза,

Ханның хызын алархыхпын, ў-ў.

Чодам түктіг полбаан полза,

Чонның хызын алархыхпын, ў-ў.

(чонни)

2. Аймах-пасха табыстарға көögіп пүткен сёстерні табыңар. Оларның тузаларын чарыдыңар.

1. Тура кистінде тыш-таш ла полчатхан. (Н. Тин.) 2. Сапчоос, аар сёөктіг, пулуттап ла парған тигірге тёйік көрімніг кізі, органны оода пас париган чіли, ығырт-соғырт төзектең көдірілібök килген. (К. Нерб.) 3. Хус уйазында хұсахах палалары пухыр-пахыр ла полчатхан. (И. Кост.) 4. Нидиле пазынаң тимір адыхах, пых-пах түспинең, хыра тартып пастаан. (Г. Каз.) 5. —

Э-э, худай-абахах, — сағын салған ол позының алнынха, — хахан-хаханғыдағы нимелер түске кірчеткенін көрбессің ме. (Г. Каз.) 6. Соох хараада ығыртсоғырт ырахтын истілчеткен. (И. Кост.) 7. Сах андох олар анда ідіс-хамысты хоғдыр-хағдыр түзір сыхханнар. (А. Султ.) 9. Ол, хам чіли chooxtana, табалдыр парча, а хола тазы «тук-тук, так-так, тук-тук, так-так» иде матап сыңырапча. (Н. Тин.)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча choox чардыхтары): ўгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетіндің издаельствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча ўгренчеткен студенттерге ўгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетіндің издаельствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Хакасско-русский словарь = Хакас-орыс сöстік. – Новосибирск: Наука, 2006. – 1114 с.
6. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча ўгренчеткен студенттерге ўгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетіндің изд-возы, 2009. - 149 с.
7. Ekrem Arıkoğlu. Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük. Ankara: Akçağ Yay.